DOI: 10.26907/2311-2042-2024-23-2-25-40

LINGUISTIC RELATIONS BETWEEN THE TURKO-TATAR AND CHINESE PEOPLES

Alisa Faizovna Mukhametshina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
alisafaizovna99@mail.ru.

Raushaniya Sagdatzyanovna Nurmukhametova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
rsagadat@yandex.ru.

The ties between the Turkic-Tatar and Chinese peoples have a centuries-old history, beginning with ancient times when the Great Silk Road connected the West and the East, creating conditions for the exchange of goods, ideas and cultural values, and these relationships continue to this day.

The connections between the Turks and the Chinese are characterized both by unity and various contradictions. The historical, cultural, social and linguistic aspects of the interaction between these two ethnic groups constitute a multifaceted object of research. This research allows us to understand how these peoples have exchanged cultural values, traded and interacted over the centuries. Modern linguistic communications are studied in the context of globalization and migration processes. The role of information technology and social networks in the preservation and development of language contacts is becoming increasingly important today.

In the socio-economic aspect, the work studies the influence of language contacts on trade and economic relations. The knowledge of language and cultural characteristics can both contribute to and hinder the development of business relations and cooperation between the Turkic-Tatar and Chinese peoples.

Thus, the proposed article reflects part of the history of mutual enrichment and cultural exchange of linguistic communication between the Turkic-Tatar and Chinese peoples. A deep understanding of these processes and their study show that they are important not only for preserving our historical and cultural heritage, but also for the further development of cooperation and friendship between the peoples.

Key words: Turkic languages, Tatar language, Chinese language, history, linguistic connections, vocabulary

Introduction

The linguistic links between the Turkic-Tatar and Chinese peoples are an interesting and little-studied problem of historical linguistics. For centuries, the Turkic-Tatar and Chinese peoples communicated with each other through trade, cultural exchange and migration, which left a significant mark on their linguistic and written traditions. The purpose of this work is to study and analyse the linguistic traces of the relationships between the peoples, and to identify the interactions that contributed to the formation of modern language structures.

First of all, it is necessary to highlight the deep historical roots of the Turkic-Tatar people and the Chinese people, which go back to ancient times. The Turks, consisting of numerous peoples, have made a great contribution to the cultural and political development of Eurasia. As for the Chinese civilization, it is one of the most ancient, maintaining continuous cultural traditions in the world. Their interaction has left a deep mark on both cultures, including languages. The study of such connections can shed light on the processes that promote the formation of unique linguistic qualities in both languages.

The study examines various aspects of linguistic interactions: acquisition of vocabulary, formation of common vocabulary funds and other linguistic phenomena. Particular attention is paid to the historical chronology of these contacts from ancient times to the present day, and the geographical routes along which this cultural and linguistic exchange took place.

The origins of such linguistic contacts can be traced back to the Great Silk Road, which became

the main channel of interactions between different peoples of the world.

In addition, the study of ancient linguistic connections is of great importance for understanding modern linguistic phenomena. By analyzing historical interactions, one can better understand the origin of modern words and expressions, and trace their influences on language development.

Thus, this work is aimed at a comprehensive study and analysis of the linguistic connections of the Turkic-Tatar and Chinese peoples, which allows us both to delve deeper into the historical past and to provide an interpretation of many modern linguistic processes and phenomena.

Materials and methods of research

This work will focus on the linguistic contacts of the Turkic-Tatar and Chinese peoples, the historical periods of their contacts, and the features of the language change. Evidently, the number of works devoted to the analysis and comparison of these languages is small. In particular, one can find articles, describing the words that have penetrated into one language or another, but, unfortunately, there is no comprehensive research in this area. Thus, we used materials related to the above-mentioned topics, in particular those describing the structure of the Turkic-Tatar and Chinese languages. For example, it seems appropriate to mention the monograph “Tatars Living in China” by A. Yusupova, G. Nabiullina, G. Mugtasimova, E. Denmukhametova, K. Fatkhullova, F. Zavgarova, A. Battalova [28] and the work of Chinkhen Shyng Ma “现代汉语语法” (“Grammar of the Modern Chinese Language”) [1].

Our research work is devoted to the analysis of the similarities between the Turkic-Tatar and Chinese languages. In carrying out the work, we relied on such methods and techniques as observation, a comparative historical analysis, a typological study of language structures, which allowed us to identify both common features and unique aspects in the languages of these peoples.

Discussion

The Turks are one of the most ancient peoples of Eurasia, they were first mentioned in the 3rd century BC. They inhabited vast territories from Eastern Europe to Central Asia. Turkic tribes played an important role in the formation of such great empires as the Huns, the Turkic Khaganate, the Seljuk Dynasty and the Ottoman Empire [2, p. 36].

The Chinese are one of the oldest and largest ethnic groups in the world. They have lived in China since ancient times and have a rich history of dynasties, empires and cultural achievements. The Chinese language and script are considered to be among the oldest in the world.

According to the geneological classification, Turkic languages belong to the Altaic language family [3, p. 224]. And the Chinese language with all its dialects is included in the Chinese group of the Sino-Tibetan language family [3, p. 229]. It is noteworthy that in a number of works, the Japanese and Korean languages, considered to be descendants of the Chinese language, are included in the Altaic language family [3, p. 224]. Consequently, Chinese and Turkic languages are not related; in the genetic pool, these two languages have nothing in common. If we consider Sinicisms in Turkic languages in lexical terms, they constitute a contact pool.

A borrowed word is a word that has penetrated from one language into another as a result of socio-political and cultural interactions between peoples. Borrowed words exist in all languages, and the ways in which they penetrate a language may be different [4, p. 96]. It is known that Arabic-Persian and Russian-European borrowings predominate in Turkic languages. In addition to them, there are Indian and Chinese words *(alma (apple), zhiz (brass), tenre (God), san (number), enzhe (pearl), tuben (low/short), Khan, chei (tea), diyu (devil)).* The researchers, working in the field of linguistics, define them not as separate languages, but as those that became part of Turkic languages during the period of their isolation [5, p. 254]. These borrowings coexisted for centuries and penetrated the language as a result of trade or close communication.

The scholars, conducting research in this area (V. Radlov, S. Malov, N. Baskakov, A. Dybo), emphasize that Chinese borrowings in Turkic languages have not been sufficiently studied yet. It should be noted that in the People’s Republic of China (PRC), there are works devoted to Chinese borrowings from the Uyghur language [6, 7, 8].

The borrowed word is subject to the grammatical and phonetic laws of the language, for example, 茶 – *chá – чәй (chei),* 珍珠 – *zhēnzhū – энҗе (enzhe).*

The words, borrowed from written sources, are generally preserved unchanged. The words that have entered another language may undergo various changes; for instance, their meanings can either narrow or, conversely, expand. The meaning

of a borrowed word that has penetrated as the name of a concept does not change, but the meaning of a word accepted as a synonym changes.

It is believed that most Sinicisms penetrated into Turkic languages through Russian and European languages. However, such reasoning may be erroneous, since these types of borrowings from ancient times directly entered the ancient Turkic language.

As already noted, a certain group of Chinese borrowings was actively used at the end of the 20th - beginning of the 21st centuries. First, they penetrated into European languages, then through Russian into Tatar. Despite the fact that in the Russian language they are quite well mastered and phonetically adapted and they are part of the lexical composition of the Turkic languages, these words differ in sound and lexical features. In science, they are considered to be neologisms.

Neologisms are units of passive vocabulary, their meanings or the words themselves were considered to be new in a certain period. The novelty and passivity of words are determined by a certain historical period; if the concept, denoted by the word, does not lose its relevance and does not disappear from the language, this word later penetrates into active vocabulary and becomes a commonly used lexical unit. There are four types of neologisms:

1) *lexical* – borrowings from other languages;

2) *lexical-semantic* – words formed by adding a new meaning to already existing words in the language;

3) *lexical-grammatical* – a word formed using the language's own morphological means;

4) *occasionalisms* – words used for stylistic purposes by writers, publicists and public figures.

Sinicisms that are frequently encountered in the language belong to the first and second types. The second type should be considered in more detail. For example, 馒头 (mántou) is the word "mantyi" (manti (food)). 馒头 (mántou) is a kind of a flatbread in Chinese cuisine that is steamed with the addition of something to the yeast dough [9, p. 122]. Nowadays, this dish is also called 包子 (bāozi) in Chinese. Manti came into use during a certain period under its name and method of preparation. There are several varieties of it among the Turkic peoples (the most common are among the Tatars, Uzbeks and Uyghurs). They are similar to each other, but have significant differences in filling. For example, Tatars put meat (minced meat), potatoes and onions in manti; Uzbeks put zucchini instead of potatoes and often add clabber (sour milk) instead of onions; Uyghurs have four types of manti: 1) equal proportions of courgetti and lamb, 2) with the addition of dzhusai (a type of onion – fragrant-flowered garlic or Chinese chives), 3) fried until yellowish, 4) consisting only of dzhusai. At present the word "manti" is not considered to be a neologism any more, but in a certain period it was a new word.

If we consider Sinicisms from the point of view of their appropriation and non-appropriation, they belong to the group of exoticisms of the non-appropriated vocabulary.

Exoticisms are the names of household items, clothes, customs of a nation and people. They are used mainly as borrowings, and their equivalents cannot be found in the recipient language. Indeed, Chinese borrowings are exoticisms that have come into use in recent years. This is because these words are used only in Chinese culture and in many cases, they identify the names of objects. For example, the words *erhu, feng shui, dao*, etc.

Chinese borrowings began to penetrate into Turkic languages during the ancient Turkic period. They can be divided into five thematic groups:

1) titles, ranks of representatives of various professions, degrees:

bek~beg – bek, master, lord;

tarxan – tax exempt status;

tegin – khan's son;

xan – khan;

2) names of phenomena that personify spiritual and cultural values:

bitik~bičik – book;

burqan~burxan – Buddha;

čyn~čin – the truth;

küg~küj – melody, song;

3) names of various substances:

altyn~altun – gold;

čaj – tea;

čojun – cast iron;

suy~suw – water;

4) names of objects related to various spheres of everyday life:

čan – glass;

iš~is – work;

paj – part, piece;

qap – sack;

taŋ – dawn;

5) words denoting a feature and action:

quw – dry;

tyŋ – snuggle up;

tyŋla – listen [6, pp. 347–348].

Chronologically, these finds belong to both the ancient and later periods. However, very ancient borrowings, due to their linguistic location and active use, are not currently accepted as borrowings. The following words can be cited as examples: *iš~is – work, qap – sack, quw – dry, suy~suw – water, taŋ – dawn, teŋ – smooth, tyŋla – to listen, etc.*

Turkic languages, including Tatar, due to historical reasons and the geographical location of the indigenous population, undergo various changes under the influence of the Russian and European languages, constantly being replenished with borrowings from these languages. Therefore, it seems appropriate to consider the Sinicisms that have penetrated into Turkic languages from Russian and European languages.

In the work of Max Vasmer "Etymological Dictionary of the Russian Language" (1938–1950), it is stated that eight words entered the Russian language from Chinese [10, p. 239]. As a result of the development of political, economic and cultural relations in the 20th century, the number of borrowings of this type has significantly increased at present. New words are still transferred from the Chinese language through the English-Russian language to Turkic languages.

In the monograph "Tatars Living in China" (2014), A. Yusupova, G. Nabiullina, G. Magtasimova, E. Denmukhametova, K. Fatkhullova, F. Zavgarova, A. Battalova write the following about Chinese borrowings in the language of Chinese Tatars: "Chinese borrowings, like other borrowings, mainly relate to nouns and adjectives. However, among them there are also those that relate to verb groups of words. They are formed as compound verbs using the Chinese unit and the Tatar auxiliary word *kylu,* and they are actively used in speech. For example, *шы щан кылу (shy shan kylu) – to take a video; да йын кылу (da iyn kylu) – to make a copy; фу йын кылу (fu iyn kylu)– to make a copy; җсау шан кылу (zhau shan kylu) – to take a photo; шуака кылу (shuaka kylu) – to give a card; кайжи кылу (kaizhi kylu) – to turn a computer on, etc.*" [11, pp. 192–193]. Consequently, among Turkic languages, Chinese words can be traced in the Uyghur language as well as in the speech of the Tatars, Kazakhs and Kyrgyz living in China.

In his work "Chinese Elements in the Uyghur Language" (1951), V. Novgorodsky identified Sinicisms in the following thematic subgroups (Fig. 1) [7, p. 83]:

Figure 1.

Тематика	**Examples**
Government agencies, social and political activities, military realities	中共– chdzhungun – Chinese Communist Party, 汉族 – khantszu – Chinese nation, 华侨 – khuatsyao – Chinese immigrant, 大学– dasyue – university, 京剧 – tszintszyui – theatre, 团长 – tuanchdzhan – Colonel, 班长 – banchdzhan – squad leader
Names of food and drinks	豆腐– doufu – bean cheese, 筷子- kuaitszy – sticks, 饺子 – tszyaotszi – dumpling
Name of clothes	旗袍– tsipao – women's dress with a raised collar
Names of objects	桌子- chdzhotszy – a table, 菜园子– tsaiyuantszy –garden, 板凳– banden – plank, 铡刀 – chdzhadao – a large knife

The above words are also considered in connection with the vocabulary of the peoples living in the PRC.

Lexical units that penetrated into the Tatar language from Chinese through English and Russian can be seen in the table below (Fig. 2) [7, p. 132]:

Figure 2.

№	**Word**	**Chinese writing**	**Chinese pronun-ciation**	**Explanation, translation**
1.	baikhovyi (bortekle chei)	百花	bǎihuā	type of tea
2.	dao	道	dào	path, rule, religious movement
3.	dzhenshen	人参	rénshēn	ginseng, medicinal herb
4.	in-yan	阴阳	yīnyáng	yin yang, clouds-sun
5.	kung-fu	功夫	gōngfū	work, mentoring, type of martial art
6.	mantyi / manty	馒头	mántou	Chinese flatbread
7.	taifun	台风	táifēng	typhoon, name of cyclone

8.	ulun	乌龙	wū lóng	type of tea
9.	chei	茶	chá	tea, beverage
10.	dzhemchug / enzhe	珍珠	zhēnzhū	pearl

As the study shows, the languages and cultures of the Chinese and Turkic peoples have much in common. This fact is evidenced by the names of dishes and food traditions of these peoples. First, it is necessary to determine their attitude to food. Among the Turkic peoples, the question about food in everyday communication sounds quite natural when relatives inquire about each other's affairs. This is especially true for communication between adult and younger generations. Grandparents and parents always ask their children about it. And in Chinese, the phrase *"How are you?"* literally translates as *"Have you eaten yet?"* *("*你吃饭了吗?" *(pinyin – nī chīfàn le ma?).*

Secondly, if you pay attention to the names of the dishes, you will notice that these nations often have dishes with similar names, similar appearance and taste. For example, **manti**, known in Tajikistan, Kazakhstan, Uzbekistan, Bashkortostan, Tatarstan are the same as the Chinese 馒头 (*pinyin – mán tou*). In this case, we are talking not only about the similar name, but even about the taste and method of cooking. If we consider the hieroglyph 馒头, it means "full head", that is, "a dish in the shape of a head, filled with various fillings" [14, p. 21]. Among the Turkic and Chinese peoples, they are prepared in the same form, in the same way, that is, steamed, but the filling of these dishes is slightly different. While the Turks usually put meat, onions and potatoes, the Chinese often serve sweet (peach, sakura, rose jam, etc.) and salty (mushrooms, dofu, cabbage) fillings. Meat and potatoes are not found in this dish at all. There are many other products that are similar in appearance, name or filling.

Chek-Chek (Russian – Chak-chak) of the Tatar people is one of the dishes similar in form and consumption. This dish, which is especially popular with the Tatars and Bashkirs, is fried in a large amount of oil, and after cooling, is mixed with honey. The Tatars explain the name of this dish in three ways. Firstly, it has the shape of "chyk" ("dew"), so in the Tatar language, by analogy with the word "chyk", it is called "chak-chak". Secondly, it is called so because of the sound made by the oil when the dough is heated. The third explanation is that the component "chak" was used as a synonym for the word "kechkene" ("small"). This name was given because chak-chak consists of small pieces of dough. R. Akhmetyanov, the author of the "Etymological Dictionary of the Tatar Language," gives the following origin of this word: *chekchek, chekcheki, chekcheki, chep chegi*, etc. > in the Bashkir language, *seksek, seksegei* is "baked goods made from small round or pillow-shaped pieces of dough poured with honey, chak-chak" > in the Mari language, *chakchak* id. < Persian chakchaki "drop-shaped dish" ← chakechak "drop-drop", chake "drop". Also in Uzbek, we have chakchak "motley nut" and chekchek "layered cake". Varieties of delicacies in the Tatar language often come from Persian-Tajik circles; it is natural that chakchak is "pistachio made from dough" (Compare: Bawyrsak, Boirek)" [12, p. 269].

In Chinese, a similar dish is called 油条 (*pinyin – yóu tiáo).* According to the hieroglyphs, it means "a long object fried in oil". In China, it is also yellow. Of course, honey is not used here, and the pieces of dough are not held together. In most cases, the dough is sweetened with various flavours or spices, but there are also salty variations. Both the Turks and the Chinese consider this dish a dessert [15, pp. 91–92].

There are other products that are similar in appearance and filling. For example, **dolma**. The name of this dish in many Turkic languages is translated as "filling, something stuffed" (the Azerbaijani, Turkish, Turkmen, Uzbek languages). We will not be mistaken if we say that dolma, popular with the Turkic peoples, is also found among the Chinese. The Turks prepare this dish by rolling rice with minced meat in grape leaves. Various spices and nuts are also used. In China, it is called 春卷 (pinyin - chūn juǎn). If we consider the hieroglyphs separately, the first part means "spring", "vernal", and the second part – "turn", "fold" [19, p. 4]. The Chinese have a national spring holiday, during which certain dishes are prepared, one of which is 春卷. It is often cooked on this holiday, but on ordinary days it can often be found in street cafes. Rice paper is filled with rice or noodles, chicken, beans and various spices [17, p. 123].

This list should also include the famous national dish of the Uzbek people, **pylaw** (pilaf). In M. Vasmer's etymological dictionary, the name of the dish is translated from Turkish as "hard-boiled rice porridge" [10, p. 698]. Uzbeks prepare pilaf using rice, meat, carrots, onions and various spices.

Berries are often added. The Chinese call this dish 炒饭 (pinyin - chǎofàn). If you look at the hieroglyphs in parts, you get fried (炒) rice (饭). Unlike pilaf, berries, carrots, onions and spices are not added to 炒饭. In addition to rice, the Chinese add eggs, lots of shrimp or pork to this dish. The appearance, process and method of cooking this dish are quite similar, and the tastes are not very different [18, p. 287].

This list also includes **lagman**. Lagman, considered a national dish of the peoples of Central Asia today, has its roots in the history of the Uyghur people. It penetrated into the culture of the Chinese and Uzbeks from the Uyghurs. In China, this dish has two names - 拉面（pinyin -lāmiàn), 拉面条 (pinyin -lāmiàn tiáo), but they mean the same thing, "long noodles" [16, p. 173]. It is believed that the Uzbeks got its name from the Uyghur language. It is also translated as "stretched dough," "long dough." These products are very similar in appearance. The difference is that the Uzbeks, in addition to noodles, have meat, finely chopped vegetables, and the Chinese have coarsely chopped vegetables, fish, pork and eggs [20, pp. 241–243].

Thus, studying the similarities in the food traditions of the Chinese and Turkic peoples allows us to see how history and geography have influenced the formation of preferences in this area. Despite the differences in the ingredients used and cooking methods, the food of the two groups of peoples has much in common. This can be explained by the influence of historical exchanges and mutual cultural ties between these peoples over the centuries. Understanding these similarities allows us both to expand our knowledge of the culinary world, and to respect the cultural differences and traditions of other peoples.

Based on the above data, the Sinicisms of the Turkic languages can be classified in the following way:

- ✓ designation of concepts related to Chinese art and religion in the native language: Dao, Buddha, kung fu, wushu;
- ✓ Chinese national dishes: manti, tea, oolong, wok;
- ✓ names of medicinal plants: ginseng;
- ✓ names of clothing: hanfu, cheongsam;
- ✓ basic linguistic concepts: hanzi, Hangang, pinyin, putonghua, etc.

Based on historical data, four periods of Sinicisms' penetration into Turkic languages can be distinguished:

Period I – the period until the end of the 6th century AD – *tynla/tynlarga (listen) (听–tīng), su (water) (水–shuǐ), chei (tea) (茶– chá)*, etc. These words entered the vocabulary of Turkic languages after undergoing certain phonetic changes.

Period II – from the 7th century to the early 19th century – *manti (馒头 – mántou), ginseng (人参 – rénshēn)*, etc. These words became widespread due to trade relations and exchange of new cultural values.

Period III – from the 19th century to the first half of 20th century – *typhoon (台风– táifēng), erhu (二胡– èrhú), Dao (道– dào)*, etc. These words are associated with the beginning of the globalization process.

Period IV – from the end of the 20th to the beginning of the 21st centuries - *wok, feng shui, hanzi, putonghua, wushu,* etc. These are the borrowings that entered our language through other languages in connection with the development of scientific and economic ties.

The study of Chinese-Turkic lexical parallels allows us to see how the close ties between these languages influence their lexicon. An important result of the study is the identification of common roots and similarities in word formation in Chinese and in Turkic languages, which reveal the most ancient interactions between the two peoples. Lexical parallels both reflect the phenomena of word change of these peoples' lexicon and highlight centuries-old cultural, trade and political ties between the Chinese and Turkic peoples. The study of such parallels helps to better understand the historical development of languages and their interrelationships.

Main conclusions

In the course of this work, research was conducted aimed at studying the linguistic links between the Turkic-Tatar and Chinese peoples. The analysis allows us to identify important aspects and consequences of such interactions, found both in the historical and in the modern language context.

Firstly, it turns out that the linguistic ties between these peoples have deep historical roots, they arose during the period of active trade and cultural exchange. The key role in the emergence and development of these ties was played by the Great Silk Road, which served as a bridge between the East and the West.

Secondly, the study of borrowings and common (similar) vocabulary shows the presence of Chinese words in the Turkic-Tatar language

related to various aspects of everyday life, technology and trade. At the same time, the Chinese language has been influenced by Turkic languages, which is especially noticeable in such areas as Xinjiang and Central Asia, with their intensive interactions.

Thirdly, religious and cultural contacts played a major role in the process of linguistic enrichment. The spread of Buddhism and later Islam was accompanied by translations of religious texts, which contributed to the borrowing and adaptation of terminology. In this regard, the issue of adaptation and use of written language is especially interesting, as it enriched the Turkic-Tatar and Chinese written traditions.

The current stage of linguistic contacts between the Turkic-Tatar and Chinese peoples is characterized by new forms of interaction, conditioned by the processes of globalization and the development of information technologies. At present, emigration, trade and cultural exchanges create conditions for studying languages and their interactions.

The analysis of language contacts showed that the Turkic-Tatar and Chinese languages borrow words and expressions that reflect cultural, social and economic realities. Such borrowings not only enrich the vocabulary, but also deepen the mutual understanding between the peoples. Internationalisms and calques that appeared as a result of these connections were appropriated in speech practice and reflected in literary and popular texts.

Modern technologies and mass media play an important role in accelerating and strengthening language exchange. The Internet, social networks and media facilitate the rapid dissemination of new words and expressions and the creation of platforms for active communication and exchange of information between representatives of different cultures. Chinese films and music find an audience among the Turkic-Tatar peoples, and Turkic culture is becoming increasingly popular in China.

Thus, the study of linguistic links between the Turkic-Tatar and Chinese peoples is an encouraging trend of scientific research that has a special historical and cultural significance. By identifying the patterns and features of these relationships we better understand the dynamics of intercultural interactions, which contribute to the preservation and development of the two peoples' linguistic and cultural heritage.

The research is being conducted within the framework of the FPSP-2/24 theme.

References

1. 景恒生吗. 现代汉语语法 (2019). Jǐnghéngshēng mǎ.Xxiàndài hànyǔ yǔfǎ. London, Routledge & Kegan Paul Archive. 425 p. (In Chinese)

2. Zakiev, M. Z. (2008). *Istoriya tatarskogo naroda (ehtnicheskie korni, obrazovanie i budushchee)* [History of the Tatar People (Ethnic Roots, Education and Future)]. 347 p. Kazan'. (In Russian)

3. Reformatorskii, A. A. (1996). *Vvedenie v yazykovedenie* [Introduction to Linguistics]. Pod red. V. A. Vinogradova. 536 p. Moscow, Aspekt Press. (In Russian)

4. Galiullina, G. R. (2015). *Tatarskaya leksikologiya: v trekh tomakh* [Tatar Lexicology: In Three Volumes]. Rukov. proekta M. Z. Zakiev; red. G. R. Galiullina. T. I. 352 p. Kazan', IYALI. (In Russian)

5. Gumilev, L. N. (1935). *"Drevnie tyurki"* ["Ancient Turks"]. 504 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

6. Dybo, A. V. (2006). *Lingvisticheksie kontakty rannikh tyurkov: Leksicheskii fond: pratyurkskii period* [Linguistic Contacts of the Early Turks: Lexical Fund: Proto-Turkic Period]. 817 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

7. Novgorodskii, V. I. (1951). *Kitaiskie ehlementy v uigurskom yazyke* [Chinese Elements in the Uyghur Language]. 186 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

8. Rakhimov, T. R. (1970). *Kitaiskie ehlementy v sovremennom uigurskom yazyke* [Chinese Elements in the Modern Uyghur Language]. 349 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

9. Khalimov, R. *"Iznachal'no imya "tatar" nosili plemena, zhivshie na severe ot Velikoi kitaiskoi steny…"* ["Initially, the Name "Tatars" Was Borne by Tribes Living North of the Great Wall of China…"]. URL: https://m.realnoevremya.ru/articles/66760-rafael-hakimov-o-kitae-v-tatarskoy istorii (accessed: 22.08.2024). (In Russian)

10. Fasmer, M. (1987). *Ehtimologicheskii Slovar' Russkogo Yazyka (perevod s nemetskogo i dopolneniya chlena-korrespondenta AN SSSR O. N. Trubacheva)* [Etymological Dictionary of the Russian Language (translated from German and supplemented by the Corresponding Member of the USSR Academy of Sciences O. N. Trubachev)]. 832 p. Moscow, Progress. (In Russian)

11. Yusupova, A. Sh., Nabiullina, G. A., Mugtasimova, G. R., Denmukhammetova, Eh. N., Fatkhullova, K. S., Zavgarova, F. Kh., Battalova, A. D. (2014). *Tatary prozhivayushchie v Kitae* [Tatars Living in China]. 383 p. Kazan', izd-vo Kazanskogo universiteta. (In Russian)

12. Akhmet'yanov, R. G. (2015). *Ehtimologicheskii slovar' tatarskogo yazyka: v dvukh tomakh. II tom (M–Ya)* [Etymological Dictionary of the Tatar Language: In Two Volumes. Volume II (M–Ya)]. 357 p. Kazan', Obrazovanie-Vremya. (In Russian)

13. *Byuro kitaiskikh perevodov S. K. Terent'eva* (2018) [S. K. Terentyev's Bureau of Chinese

Translations]. URL: http://chinese-russian.com (accessed: 27.08.2024). (In Russian)

14. Van Chzhitszy. (2004). *Leksiko-semanticheskoe pole "natsional'naya kukhnya" v protsesse obucheniya russkomu yazyku inostrannykh uchashchikhsya* [Lexical-Semantic Field "National Cuisine" in the Process of Teaching Russian to Foreign Students]. Yazyk, kul'tura, mentalitet: problemy izucheniya v inostrannoi auditorii: materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii 10–12 aprelya 2003 goda, pp. 20–22. St. Petersburg, SPBU. (In Russian)

15. Van Khehiyan'. (2018). *Russkii perevod nazvanii kitaiskikh blyud v aspekte transkul'turnoi kommunikatsii* [Russian Translation of Chinese Dish Names in the Aspect of Transcultural Communication]. Vestnik Kalmytskogo universiteta. No. 38 (2), pp. 88–94. (In Russian)

16. 吴伟雄.好易学英汉笔译 (2000). Hǎo yì xué yīng hànbǐ yì. 广州:广东世界图书 出版公司, 342 页. (In Chinese)

17. Chzhan Myan'. (2017). *Lingvokul'turologicheskie kharakteristiki kitaiskoi natsional'noi kukhni* [Linguocultural Characteristics of Chinese National Cuisine]. Uspekhi sovremennoi nauki i obrazovaniya. T. 3. No.1, pp. 122–124. (In Russian)

18. Moskaleva, S. A. (2013). *Osobennosti perevoda nazvanii kitaiskikh blyud* [Peculiarities of Translating the Names of Chinese Dishes]. Vostok i Zapad glazami molodykh uchenykh. Pp. 285–290. Tomsk, izd-vo Tomskogo universiteta. (In Russian)

19. Yang X. (2017). *Study on Traslation of Chinese Food Dishes*. Open Journal of Modern Linguistics. Vol. 7, No. 1, pp. 1–7. (In English)

20. Semenas, A. L. (1992). *Leksikologiya sovremennogo kitaiskogo yazyka* [Lexicology of Modern Chinese]. 279 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

ТӨРКИ-ТАТАР ҺӘМ КЫТАЙ ХАЛЫКЛАРЫНЫҢ ЛИНГВИСТИК БАГЛАНЫШЛАРЫ

Алисә Фаиз кызы Мөхәммәтшина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
alisafaizovna99@mail.ru.

Раушания Сәгъдәтҗан кызы Нурмөхәммәтова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
rsagadat@yandex.ru.

Төрки-татар һәм Кытай халыклары арасындагы багланышлар, Бөек Ефәк юлы Көнбатыш белән Көнчыгышны бәйләгән борынгы чорлардан башлап, товарлар, идеяләр, мәдәни кыйммәтләр алмашу өчен шартлар тудырган күп гасырлык тарихка ия һәм алар бүгенге көндә дә дәвам итә.

Төркиләр һәм кытайлар бәйләнеше бердәмлекне дә, төрле каршылыкларны да үз эченә ала. Әлеге ике этник төркем арасындагы тарихи, мәдәни, иҗтимагый һәм тел аспектлары күпкырлы тикшеренү объектын тәшкил итә. Бу эзләнүләр әлеге халыкларның гасырлар буена мәдәни кыйммәтләр белән алмашуларын, сәүдә һәм үзара хезмәттәшлек итүләрен аңларга мөмкинлек бирә. Ә хәзерге лингвистик коммуникацияләр глобальләшү һәм миграция процесслары контекстында өйрәнелә. Тел бәйләнешләрен саклауда һәм үстерүдә мәгълүмат технологияләренең һәм социаль медиаларның роле безнең көннәрдә зур әһәмияткә ия була бара.

Иҗтимагый-икътисади аспектта тел багланышларының сәүдә-икътисади мөнәсәбәтләргә йогынтысы карала. Телне һәм мәдәни үзенчәлекләрне белү төрки-татар һәм Кытай халыклары арасында эшлекле мөнәсәбәтләр һәм хезмәттәшлек үсешенә ярдәм итәргә дә, комачауларга да мөмкин.

Шулай итеп, тәкъдим ителә торган мәкалә төрки-татар һәм Кытай халыклары арасындагы лингвистик коммуникацияләр үзара баю һәм мәдәни алмашу тарихының бер өлешен чагылдыра. Бу процессларны тирәнтен аңлау һәм өйрәнү тарихи-мәдәни мирасны саклау өчен генә түгел, ә киләчәктә хезмәттәшлек итү формаларын үстерү һәм халыклар арасында дуслыкны ныгыту өчен дә мөһим булуын күрсәтә.

Төп төшенчәләр: төрки телләр, татар теле, кытай теле, тарих, лингвистик багланышлар, лексика

Кереш

Төрки-татар һәм Кытай халыкларының лингвистик багланышлары тарихи лингвистиканың кызыклы һәм аз өйрәнелгән мәсьәләсенә карый. Гасырлар буена төрки-татар һәм Кытай халыклары сәүдә, мәдәни алмашу һәм миграция аша бер-берсе белән аралашып яшәгәннәр, бу аларның телләрендә һәм язма традицияләрендә шактый эз калдырган. Әлеге эшнең максаты халыклар арасындагы мөнәсәбәтләрнең лингвистик эзләрен өйрәнүдән һәм анализлаудан, шулай ук хәзерге тел структуралары формалашуга ярдәм иткән үзара йогынтыларны ачыклаудан гыйбарәт.

Беренче чиратта, төрки-татар халыкларының һәм Кытай халкының борынгы заманга барып тоташкан тирән тарихи тамырлары булуын билгеләп үтәргә кирәк. Күп санлы халыклардан торган төркиләр Евразиянең мәдәни һәм сәяси үсешенә зур өлеш керткән. Икенче яктан, Кытай цивилизациясе – дөньяда иң борынгы һәм өзлексез мәдәни традицияләрнең берсе. Аларның үзара бәйләнеше ике мәдәнияттә, шул исәптән телләрдә дә тирән эз калдырган. Мондый бәйләнешләрне тикшерү ике телдә дә уникаль тел сыйфатларын формалаштыруга ярдәм иткән процессларга ачыклык кертергә мөмкин.

Тикшерү барышында лингвистик багланышларның төрле аспектлары: лексиканы үзләштерү, гомуми сүзлек фондларын формалаштыру һәм башка лингвистик феноменнар каралды. Бу багланышларның борынгы заманнардан алып бүгенге чорларга кадәрге тарихи хронологиясенә, шулай ук бу мәдәни һәм тел алмашулары барган географик маршрутларга аерым игътибар бирелде.

Мондый лингвистик бәйләнешләрнең башлангычын дөньяның төрле халыклары арасындагы үзара хезмәттәшлекнең төп каналына әверелгән Бөек Ефәк юлыннан эзләргә мөмкин.

Моннан тыш, борынгы лингвистик бәйләнешләрне өйрәнү хәзерге тел күренешләрен аңлау өчен зур әһәмияткә ия. Тарихи үзара тәэсир итешүләрне анализлап, хәзерге сүзләрнең һәм әйтелмәләрнең килеп чыгышын, шулай ук багланышларның телләргә сизелер-сизелмәс кенә булса да, тәэсирен яхшырак аңларга була.

Шулай итеп, әлеге эш төрки-татар һәм Кытай халыкларының лингвистик бәйләнешләрен һәрьяклап тикшерүгә һәм анализлауга юнәлтелгән, бу исә тарихи үткәнгә тирәнрәк кереп китәргә генә түгел, ә күп кенә хәзерге тел процессларына һәм күренешләренә аңлатма бирәчәк.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Бу хезмәттә сүз төрки-татар һәм Кытай халыкларының лингвистик багланышлары, аларга кагылышлы тарихи чорлар, телләрнең үзенчәлекләре турында барачак. Әлбәттә, әлеге телләрне капма-каршы куеп анализлауга багышланган эшләрнең саны күп түгел. Аерым алганда, теге яки бу телгә үтеп кергән сүзләргә багышланган мәкаләләр очратырга мөмкин, әмма тулы бер хезмәт, кызганычка каршы, әлегә күренми. Шуннан чыгып, бу эшне башкару вакытында алда искә алынган темалар, аерым төрки-татар һәм кытай телләренең төзелешенә караган материаллар кулланылды. Мисал өчен, Ә.Ш. Юсупова, Г.Ә. Нәбиуллина, Г.Р. Мөгътәсимова, Э.Н. Денмөхәммәтова, К.С. Фәтхуллова, Ф.Х. Җәүһәрова, А.Д. Батталова авторлыгында «Кытайда яшәүче татарлар» монографиясен [28] һәм Чинхен Шынг Маның «现代汉语语法» («Хәзерге кытай теленең грамматикасы») хезмәтен атап үтү урынлы булыр [1].

Безнең әлеге тикшеренү эше төрки-татар һәм кытай телләренең охшаш якларын анализлауга багышлануы белән аерылып тора. Хезмәтне башкарганда, күзәтү, чагыштырма-тарихи анализ, телләрнең структураларын типологик өйрәнү кебек метод һәм алымнарга таяндык, бу исә әлеге халыкларның телләрендәге гомуми сыйфатларны да, уникаль аспектларны да аерып күрсәтергә мөмкинлек бирде.

Фикер алышу

Төркиләр – Евразиянең борынгы халыкларының берсе, аларны беренче тапкыр безнең эрага кадәр III гасырда ук искә алулары билгеле. Алар көнчыгыш Европадан Урта Азиягә кадәр киң территорияләрдә яшәгәннәр. Төрки кабиләләр һуннар, Төрки каганлык, Сәлҗүк династиясе һәм Госманлы империясе кебек бөек империяләрне формалаштыруда мөһим роль уйнаганнар [2, б. 36].

Кытай халкы – дөньяның иң борынгы һәм иң зур этник төркемнәренең берсе. Алар Кытай территориясендә борынгыдан бирле яши һәм династияләр, империяләр һәм мәдәни казанышлар белән бәйле бай тарихка ия. Кытай теле һәм язуы дөньяның иң борынгы тарихлы телләренең берсе булып санала.

Генеологик классификация буенча төрки телләр алтай телләре гаиләсенә карый [3, б. 224]. Ә кытай теле барлык диалектлары белән кытай-тибет телләре гаиләсенең кытай төркеменә керә [3, б. 229]. Шунысы игътибарга лаек: кайбер хезмәтләрдә кытай теленнән үсеп чыккан дип саналган япон һәм корея телләре алтай телләре гаиләсенә кертеп карала [3, б. 224]. Димәк, кытай һәм төрки телләр кардәш телләр түгел, генетик фондта бу ике телнең уртаклыгы юк. Әгәр төрки телләрдәге китаизмнарны лексик фонд яссылыгында карасак, алар төрле багланышлар нәтиҗәсендә кергән сүзләрне, ягъни контактлы фондны тәшкил итәләр.

Алынма сүз – халыклар арасында барган иҗтимагый-сәяси, мәдәни багланышлар нәтиҗәсендә бер телдән икенче телгә үтеп кергән сүз. Алынма сүзләр барлык телләрдә дә бар, аларның үтеп керү юллары төрле булырга мөмкин [4, б. 96]. Билгеле булганча, төрки телләрдә гарәп-фарсы һәм рус-Европа алынмалары зур күпчелекне тәшкил итә. алардан тыш, һинд һәм кытай сүзләре (*алма, җиз, тәңре, сан, энҗе, түбән, хан, чәй, дию*) дә бар. Тел өлкәсендә эшләүче галимнәр аларны аерым бер телгә түгел, ә төрки телләр аерылмаган чорда ук кереп калган дип билгелиләр [5, б. 254]. Бу алынмалар гасырлар буе янәшә яшәп, сәүдә яки якын аралашу нәтиҗәсендә телгә үтеп кергәннәр.

Бу өлкәдә тикшеренүләр алып барган галимнәр (В.В. Радлов, С.В. Малов, Н.А. Баскаков, А.В. Дыбо) төрки телләрдәге кытай алынмалары әле өйрәнелеп бетмәгәнен ассызыклый. Шуның белән беррәттән, Кытай Халык Республикасында яшәүче уйгур телендәге кытай алынмаларына багышланган аерым хезмәтләр булуын әйтергә кирәк [6, 7, 8].

Сөйләм аша кергән алынма сүз телнең грамматик, фонетик закончалыкларына буйсына. Мәсәлән, 茶– *chá – чәй,* 珍珠– *zhēnzhū – энҗе.*

Язма чыганаклар аша кергән сүзләр, нигездә, үзгәрешсез саклана. Башка телгә кергән сүзләр тышкы яктан гына түгел, мәгънәсе ягыннан да төрле үзгәрешләр кичерергә мөмкин: мәгънәләре йә тарая, йә киресенчә, киңәя. Төшенчә атамасы буларак үтеп кергән алынма сүзнең мәгънәсе үзгәрми, әмма синоним рәвешендә алынган сүзнең мәгънәсе үзгәреш кичерә.

Китаизмнарның күпчелеге төрки телләргә рус теле яки Европа телләре аша кергән дип карала. Әмма болай фикер йөртү хата да булырга мөмкин, чөнки борынгы чор алынмалары борынгы төрки телгә турыдан-туры килеп кергән.

Әйтеп киткәнебезчә, кытай алынмаларының билгеле бер төркеме күпләп XX гасыр ахыры – XXI гасыр башында актив кулланыла башлый. Алар башта Европа телләренә, аннан рус теле аша татар теленә дә үтеп кергәннәр. Рус телендә шактый үзләштерелеп, фонетик яктан җайлашып, төрки телләрнең лексик составын тәшкил итсәләр дә, бу сүзләр яңгырашы, лексик үзенчәлекләре белән аерылып тора. Фәндә алар неологизмнар буларак карала.

Неологизмнар – мәгънәсе яки сүз үзе аерым бер чорда яңа саналган пассив сүзлек составының бер берәмлеге. Сүзнең яңалыгы һәм пассивлыгы аерым бер тарихи чорга бәйле, төшенчәсе әһәмиятле, югалмый торган сүзләр соңрак актив лексикага күчеп, гомумкулланылыш сүзләренә әйләнәләр. Неологизмнарның дүрт төре бар:

1) *лексик* – башка телләрдән алынган сүзләр;

2) *лексик-семантик* – телдәге сүзләргә яңа мәгънә өстәлеп ясалган сүз;

3) *лексик-грамматик* – телнең үз морфологик чаралары ярдәмендә ясалган сүз;

4) *окказионализм* – язучылар, публицистлар, җәмәгать эшлеклеләре тарафыннан стилистик максатларда ясалган сүз.

Телдә еш очрый торган китаизмнар беренче һәм икенче төрләргә карый. Аеруча икенче төрне аңлатып китү кирәктер. Мисал өчен, 馒头(mántou) – «мантый» сүзе. 馒头 (mántou) – кытай кухнясында чүпрәле камыр эченә ни дә булса салып, парда пешерелә торган кабартма [9, б. 122]. Хәзерге көндә бу ризык кытайча 包子 (bāozi) дип тә атала. *Мантый* билгеле бер чорда атамасы һәм пешерелү ысулы белән татарларга кереп калган. Төрки халыкларда аның берничә төре бар (иң киң таралганы – татарларныкы, үзбәкләрнеке һәм уйгурларныкы). Алар үзара охшаш, ләкин эчлегендә аермалар шактый. Мәсәлән, татар халкы мантый эченә ит (фарш), бәрәңге, суган сала; үзбәкләр – бәрәңге

урынына кабак, ә суган урынына еш кына әче сөт куша; уйгурларда исә мантыйның дүрт төре билгеле: 1) кабак белән сарык ите бертигез пропорциядә, 2) джусай (суганның бер төре) өстәп, 3) саргылт төскә кергәнче кыздырып, 4) джусайдан гына торган. Дөрес, хәзерге көндә «мантый» сүзе неологизм буларак каралмый, әмма аерым бер чорда ул яңа сүз булган.

Китаизмнарны үзләштерелгәнлек һәм үзләштермәгәнлек ягыннан карасак, алар үзләштерелмәгән лексиканың *экозтизмнар* төркеменә карый.

Экзотизм/экзотик сүз – аерым бер милләтнең, халыкның көнкүреш әйберләре, кием-салым, йола-гадәт атамалары. Алар, нигездә, алынмалар рәтендә кулланыла, һәм икенче телдә аларның эквивалентларын табып булмый. Чыннан да, соңгы елларда кулланылышка кергән кытай алынмалары нәкъ менә экзотизмнар дип карала. Чөнки бу сүзләр кытай мәдәниятендә генә кулланылып, аны таныткан сүзләр, һәм алар, күп очракта, предметларны атый. Мисал өчен, *эрху, феншуй, дао* һ.б. сүзләр.

Төрки телләрдәге кытай алынмалары борынгы төрки чорда ук керә башлаган. Аларны *биш тематик төркемгә* бүлеп карарга мөмкин:

1) титул, төрле профессия вәкиле, дәрәҗә атамалары:

bek~beg – бек, бәк, господин;

tarxan – салымнан ирекле ителгән дәрәҗә;

tegin – хан улы;

xan – хан;

2) рухи-мәдәни кыйммәтләрне гәүдәләндергән күренеш атамалары:

bitik~bičik – китап;

burqan~burxan – Будда;

čyn~čin – чын;

küg~küj – көй, җыр;

3) төрле матдә атамалары:

altyn~altun – алтын;

čaj – чәй;

čojun – чуен;

suy~suw – су;

4) көнкүрешнең төрле өлкәләренә караган предметлары атамалары:

čan – стакан;

iš~is – эш;

paj – өлеш, кисәк;

qap – капчык;

taŋ – таң;

5) билге һәм эш-хәрәкәтне белдерүче сүзләр:

quw – коры;

tyŋ – иң;

tyŋla – тыңла [6, б. 347-348].

Хронологик яктан бу алынмалар борынгы чорга да, аннан соңгы чорларга да карый. Әмма бик борынгылары, телгә кереп урнашу һәм актив кулланылу сәбәпле, хәзерге көндә алынма буларак кабул ителмиләр дә. Мисал итеп, түбәндәге сүзләрне китерергә мөмкин: *iš~is – эш, qap – капчык, quw – коры, suy~suw – су, taŋ – таң, teŋ – тигез, tyŋla – тыңларга* һ.б.

Төрки телләр, шул исәптән татар теле тарихи сәбәпләр һәм төп халкының географик урнашуы үзенчәлегенә бәйле рәвештә рус һәм Европа телләре йогынтысында төрле үзгәрешләр кичерә, бу телләр аша алынмалар белән дә даими баетылып тора. Шуңа күрә төрки телләргә рус һәм Европа телләреннән үтеп кергән китаизмнарны да карау урынлы булыр.

Макс Фасмерның «Этимологический словарь русского языка» хезмәтендә (1938–1950) кытай теленнән рус теленә кергән 8 сүз күрсәтелә [10, б. 239]. XX гасырда башланган сәяси, икътисади һәм мәдәни мөнәсәбәтләрнең үсеше нәтиҗәсендә, хәзерге көндә бу төр алынмаларның саны шактый артты. Кытай теленнән инглиз, рус телләре аша төрки телләргә дә яңа сүзләр күчә.

Ә.Ш. Юсупова, Г.Ә. Нәбиуллина, Г.Р. Мөгътәсимова, Э.Н. Денмөхәммәтова, К.С. Фәтхуллова, Ф.Х. Җәүһәрова, А.Д. Батталованың «Кытайда яшәүче татарлар» монографиясендә (2014) Кытай татарлары телендәге кытай алынмалары турында болай дип язылган: «Кытай алынмалары, башка алынма берәмлекләр кебек үк, нигездә, исем, сыйфат сүз төркемнәренә караган лексик берәмлекләрне тәшкил итә. Әмма араларында фигыль сүз төркемнәренә караганнары да очрый. Алар тезмә фигыль буларак *кытай берәмлеге+кылу* татар ярдәмче сүзе ярдәмендә ясалалар һәм сөйләмдә актив файдаланылалар. Мәсәлән, *шы щан кылу – видеога төшерү; да йын кылу – өстәмә нөсхә ясау; фу йын кылу – копия ясау; җау шан кылу – фотога төшерү; шуака кылу – карта бирү; кайжи кылу – компьютер кабызу һ.б.*» [11, б. 192-193]. Димәк, кытай сүзләрен төрки телләр арасында уйгур телендә, шулай ук Кытайда яшәүче татарлар, казахлар, кыргызлар сөйләмендә күзәтә алабыз.

В.И. Новгородский «Китайские элементы в уйгурском языке» (1951) хезмәтендә

китаизмнарны түбәндәге тематик төркемчәләргә аерып карый (табл.1) [7, б. 83]:

Таблица 1.

Тематика	Мисаллар
Хакимият оешмалары, иҗтимагый-сәяси эшчәнлеккә караган, хәрби реалия атамалары	中共– чжунгун – кытай компартиясе, 汉族– ханъцзу – кытай милләте,华侨– хуацяо – кытай эмигранты, 大学– дасюэ – университет, 京剧– цзинцзюй – театр, 团长– туаньчжан – полковник, 班长 – баньчжан – бүлек командиры
Азык-төлек һәм эчемлек атамалары	豆腐 – доуфу – кузаклы сыр, 筷子 – куайцзы – таякчыклар, 饺子 – цзяоцзи – пилмән
Кием-салым атамасы	旗袍 – ципао – күтәргән якалы хатын-кыз күлмәге
Предмет атамалары	桌子– чжоцзы – өстәл,菜园子 – цайюаньцзы – бакча, 板凳 – банъдэн – такта,铡刀 – чжадао – зур пычак

Югарыда күрсәтелгән сүзләр дә Кытай Халык Республикасында яшәүче халыкларның лексикасына бәйле рәвештә карала.

Кытай теленнән инглиз һәм рус телләре аша татар теленә үтеп кергән лексик берәмлекләрне түбәндәге таблицада күрергә мөмкин (табл.2) [7, б. 132]:

Таблица 2.

№	Сүз	Кытайча язылышы	Кытайча әйтелеше	Аңлатма, тәрҗемә
1.	байховый (бөртекле чәй)	百花	bǎihuā	чәй төре
2.	дао	道	dào	юл, кагыйдә, дини агым
3.	женьшень	人参	rénshēn	дару үләне
4.	инь-ян	阴阳	yīnyáng	болыт-кояш
5.	кунгфу	功夫	gōngfū	хезмәт, остаз, көрәш төре
6.	мантый/манты	馒头	mántou	кытай кабартма-сы
7.	тайфун	台风	táifēng	циклон
				атамасы
8.	улун	乌龙	wū lóng	чәй төре
9.	чәй	茶	chá	чәй, эчемлек
10	жемчуг / энҗе	珍珠	zhēnzhū	асылташ төре, энҗе

Тикшеренү күрсәткәнчә, Кытай һәм төрки халыкларның телләрендә һәм, шулай ук, мәдәниятләрендә дә уртаклыклар шактый. Алар әлеге милләтләрнең ризыкларына һәм туклану традицияләрендә ачык күренә. Беренчедән, ризыкка карата мөнәсәбәтне билгеләргә кирәк. Төрки халыкларда көндәлек аралашуда якын кешеләрдән бер-берсенең эшләре турында белешкәч, ашауга кагылышлы сорау табигый күренә. Бигрәк тә бу олы һәм яшь буын арасындагы аралашуга кагыла. Әби-бабайлар, әти-әниләр һәрвакыт балаларыннан нәкъ менә шул хакта сорыйлар. Кытайларда исә *«Син ничек?», «Хәлләрең ничек?»* җөмләсенең конструкциясе исә турыдан-туры *«Син әле ашадыңмы?»* («你吃饭了吗?») *(пьинин – nī chīfàn le ma?)* дип тәрҗемә ителә [13].

Икенчедән, ризыкларның атамасына игътибар итсәк, бу милләтләрдә еш кына охшаш исемле, охшаш тышкы кыяфәтле, тәме охшаш аш-сулар очраганын күзәтә алабыз. Мәсәлән, Таҗикстанда, Казахстанда, Үзбәкстанда, Башкортстанда, Татарстанда билгеле булган **мантый** кытайларның 馒头 (пьинин – mán tou) белән бер үк. Бу очракта сүз охшаш исем генә түгел, хәтта тәме һәм пешерү ысулы турында бара. 馒头сүзен иероглифларын аерым карасак, ул «тулы баш», ягъни «төрле эчлекләр белән тутырылган баш формасындагы ризык» дигәнне аңлата) [14, б. 21]. Төрки һәм Кытай халыкларында алар бертөрле формада, бердәй ысул белән, ягъни парда әзерләнә, тик бу ризыкларның эчлеге бераз аерыла. Төркиләрдә, гадәттә, ит, суган һәм бәрәңге кулланылса, кытайларда еш кына татлы (шәфталу (персик), сакура, роза кайнатмасы һ.б.), шулай ук тозлы (гөмбә, доуфу, кәбестә) эчлекле була. Аларда бу ризыкта ит һәм бәрәңге, гомумән, очрамый. Башка бик күп ризыклар бар, алар тышкы кыяфәте, исеме яки тулылыгы буенча охшаш.

Татар халкының **чәкчәге** – формасы һәм кулланылышы буенча охшаш ризыкларның берсе. Татарлар һәм башкортлар арасында аеруча популяр булган бу ризык күп майда кыздырыла да суытканнан соң бал белән бутап өелә. Татарларда бу ризыкның исеме өч төрле

аңлатыла. Беренчедән, ул «чык» формасында, шуңа күрә дә татар телендә «чык» сүзенә охшатып, «чәкчәк» дип аталган. Икенчедән, майда камыр кызганда чыккан тавыш белән охшаш дип әйтелә. Өченче аңлатма – «чәк» компоненты «кечкенә» сүзенең синонимы буларак кулланылган. Шуңа да чәкчәк вак камыр кисәкләреннән торганга, әлеге исем бирелгән. Р.Г. Әхмәтьяновның «Татар теленең этимологик сүзлеге»ндә исә автор бу сүзнең килеп чыгышы турында болай ди: *Чәкчәк, чәкчәги, чәкчәки, чеп чәги* һ.б. > башкорт телендә сәксәк, сәксәгей «выпечка из скреплённых мёдом мелких круглых или подушкообразных кусочков теста, чакчак» > мари телендә чäкчäк id. < фарсыча чäкчäки «тамчылы ашамлык» ← чäкәчäк «тамчы-тамчы», чäкэ «тамчы». Шулай ук үзбәкчә чакчак «пестә чикләвеге», чәкчәк «катламлы торт». Затлы ашамлык төрләре татар телендә еш кына фарсы-таҗик даирәсеннән килә; чәкчәкнең «камырдан эшләнгән пестә» булуы да закончалыклы (чаг. Бавырсак, Бөйрәк)» [12, б. 269].

Кытай телендә моңа охшаган ризык 油条 (*пьинин – yóu tiáo)* исемен йөртә. Иероглифлары буенча ул «майда кыздырылган озынча предмет» дигәнне аңлата. Кытайда ул шулай ук сары төстә була. Әлбәттә, монда бал кулланылмый, һәм камыр кисәкләрен дә бер-берсенә беркетмиләр. Күпчелек очракта камырны төрле тәм өстәмәләре белән татландыралар, әмма аның тозлы вариациясе дә очрый. Төркиләрдә дә, Кытай халыкларында да бу ризык десерт булып санала [15, б. 91-92].

Тышкы кыяфәте һәм эчлеге белән охшаш башка ризыклар да бар. Мәсәлән, **долма.** Бу ризыкның исеме күп кенә төрки телләрдә «тутыру, тутырма, эчлек» (азәрбайҗан, төрек, төрекмән, үзбәк телләре) дип тәрҗемә ителә. Төрки халыкларда популяр булган долма кытайларда да очрый дип әйтсәк, хата булмас. Төркиләрдә бу ашамлык тапалган ит белән дөгене йөзем яфракларына төреп пешерелә. Шулай ук төрле тәмләткечләр, чикләвекләр кулланыла. Кытайда ул 春卷 (пьинин – chūn juǎn) дип атала. Әгәр иероглифлар буенча аерым карасак, «яз», «язгы», ә икенче өлеше «борылма», «борылырга» дигәнне аңлата [19, б. 4]. Кытайларның милли яз бәйрәме бар, аны үткәргәндә, билгеле бер ризыклар әзерләнә, 春卷 шуларның берсе. Аны еш кына шушы бәйрәмдә әзерлиләр, әмма гадәти көннәрдә дә урам кафеларында очратырга була. Дөге кәгазе эченә дөге яки токмач, тавык ите, фасоль, төрле тәмләткечләр тутыралар [17, б. 123].

Үзбәк халкының һәркемгә билгеле булган милли ризыгы **пылауны** да бу исемлектә карарга кирәк. М.Фасмерның этимологик сүзлегендә бу ризыкның исеме төрекчәдән «каты итеп пешерелгән дөге боткасы» дип бирелә [10, б. 698]. Үзбәкләрдә пылау дөге, ит, кишер, суган, төрле тәмләткечләр кулланып әзерләнә. Еш кына җиләк-җимеш өстәлә. Кытайларда исә бу ризык 炒饭 (пиньинь – chǎofàn) исемен йөртә. Иероглифларын өлешләп карасак – кыздырган (炒) дөге (饭) килеп чыга. Пылудан аермалы буларак, 炒饭га җиләк-җимеш, кишер, суган, тәмләткечләр салмыйлар. Дөгедән тыш, кытайлар бу ризыкка йомырка, күп кенә креветкалар яки дуңгыз ите өстиләр. Бу ризыкның тышкы кыяфәте, әзерләү процессы һәм ысулы шактый охшаш, тәмнәре дә бик нык аерылып тормый [18, б. 287].

Бу исемлеккә шулай ук **лагман** да керә. Лагман – бүген Урта Азия халыкларының милли ризыгы булып санала – үзенең тамырлары белән уйгур халкы тарихына барып тоташа. Нәкъ менә уйгурлардан ул кытайларга да, үзбәкләргә дә үтеп керә. Кытайда бу ризык ике исем йөртә – 拉面（пьинин – lāmiàn）, 拉面条 (пьинин – lāmiàn tiáo), ләкин алар бер үк «озын токмач» дигәнне аңлата [16, б. 173]. Үзбәкләргә исә аның исеме уйгур теленнән кергән дип санала. Ул шулай ук «тартылган камыр», «озын камыр» дип тә тәрҗемә ителә. Бу ризыклар тышкы кыяфәтләре буенча бик охшаш. Аерма шунда ки, үзбәкләрдә камыр ризыкларыннан тыш, ит, вак итеп туралган яшелчәләр, ә кытайларда эре итеп туралган яшелчәләр, балык, дуңгыз ите һәм йомырка була [20, б. 241–243].

Шулай итеп, Кытай һәм төрки халыкларның ризыкларындагы охшашлыкларны өйрәнү туклану традицияләренә тарих һәм географиянең тәэсирен күрергә мөмкинлек бирә. Кулланылган ингредиентлар һәм әзерләү ысуллары төрле булуга карамастан, ике төркем халыкның ризыкларында күп кенә уртаклыклар бар. Бу әлеге халыклар арасындагы гасырлар дәвамында тарихи алмашулар һәм үзара мәдәни бәйләнешләр йогынтысы белән аңлатыла ала. Бу охшашлыкларны аңлау кулинар дөнья турында белемнәрне киңәйтергә генә түгел, ә башка халыкларның мәдәни аермаларына һәм традицияләренә хөрмәт белән карарга да мөмкинлек бирә.

Алдагы мәгълүматлардан чыгып, төрки телләрендәге китаизмнарны берникадәр классификацияли алабыз:

- ✓ *Кытай сәнгатенә, диненә бәйле төшенчәләр туган телләрендәгечә атау:* дао, будда, кунгфу, ушу;
- ✓ *Кытай халык ризыклары*: мантый, чәй, улун, вок;
- ✓ *дару үләннәре исемнәре:* женьшень;
- ✓ *кием атамалары:* ханьфу, ципао;
- ✓ *тел гыйлеме төшенчәләре:* ханцзы, ханган, пьинин, путхунхуа һ.б.

Тарихи мәгълүматлардан чыгып, төрки телләргә китаизмнар үтеп кергән дүрт чорны аерып чыгарырга мөмкин:

I чор – безнең эраның VI йөз ахырына кадәрге вакыт аралыгы – *тыңла/тыңларга (听–tīng), су (水–shuǐ), чәй (茶– chá)* һ.б. Бу сүзләр төрки телләр лексикасына фонетик яктан яраклашып кереп урнашкан.

II чор – VII йөз–XIX гасыр башы – *мантый (馒头– mántou), женьшень (人参– rénshēn)* һ.б. Бу сүзләр сәүдәгәрлек юллары, яңа мәдәни кыйммәтләр, алмашыну белән килеп кергәннәр.

III чор – XIX гасыр башы–XX гасырның беренче яртысы – *тайфун (台风- táifēng), эрху (二胡– èrhú), дао (道– dào)* һ.б. Әлеге сүзләр глобальләшү процессының башы белән бәйле.

IV чор – XX йөз ахыры–XXI гасырлар – вок, феншуй, ханцзы, путхунхуа, ушу һ.б. Болар фәнни-икътисади багланышлар үсү сәбәпле, телебезгә башка телләр аша кергән алынмалар.

Кытай-төрки лексик параллельләрен өйрәнү бу телләр арасындагы тыгыз элемтәләрнең аларның лексиконына ничек тәэсир иткәнен күрергә мөмкинлек бирә. Тикшеренүнең мөһим нәтиҗәсе булып, Кытай һәм төрки телләр арасында сүз төзелешендә уртак тамырлар һәм охшашлыкларны ачыклау тора, алар халыклар арасындагы борынгы үзара бәйләнешләрне күрсәтә. Лексик параллельләр шулай ук халыкларның сүзләрне үзләштерү күренешләрен генә чагылдырып калмый, бәлки кытай һәм төрки халыклар арасында күп гасырлар дәвамында мәдәни, сәүдә һәм сәяси элемтәләр булуын да күрсәтә. Мондый параллельләрне өйрәнү телләрнең тарихи үсешен һәм аларның үзара бәйләнешен яхшырак аңларга ярдәм итә.

Төп нәтиҗәләр

Әлеге эш барышында төрки-татар һәм Кытай халыклары арасындагы лингвистик багланышларны өйрәнүгә юнәлдерелгән тикшеренү эшләре үткәрелде. Башкарылган анализ мондый үзара бәйләнешнең тарихи контекстта да, хәзерге тел киңлегендә дә чагыла торган мөһим аспектларын һәм нәтиҗәләрен ачыкларга мөмкинлек бирә.

Беренчедән, бу халыклар арасындагы лингвистик багланышларның тирән тарихи тамырлары булуы ачыклана, алар актив сәүдә һәм мәдәни алмашулар вакытында ук барлыкка килә. Көнчыгыш белән Көнбатыш арасында күпер булып хезмәт иткән Бөек Ефәк юлы бу багланышларның барлыкка килүендә һәм үсешендә төп рольне уйный.

Икенчедән, алынмаларны һәм уртак (охшаш) лексиканы тикшерү төрки-татар телләрендә көнкүреш, технология һәм сәүдәнең төрле аспектларына бәйле Кытай сүзләре булуны күрсәтә. Шул ук вакытта Кытай теле дә төрки телләрнең йогынтысын кичерә, бу бигрәк тә Синьцзян һәм Үзәк Азия кебек интенсив үзара бәйләнеш барган өлкәләрдә күзәтелә.

Өченчедән, үзара тел баету процессында дини һәм мәдәни багланышлар зур роль уйнаган. Буддизмның, соңыннан исламның таралуы дини текстларны тәрҗемә итү белән бергә барган, бу шулай ук терминологияне алуга һәм яраклаштыруга ярдәм иткән. Бу уңайдан язуны җайлаштыру һәм куллану мәсьәләсе аеруча кызыклы, бу төрки-татар һәм Кытай язма традицияләрен баеткан.

Төрки-татар һәм Кытай халыклары арасындагы лингвистик багланышларның хәзерге этабы үзара хезмәттәшлекнең глобальләшү процесслары һәм мәгълүмати технологияләр үсеше белән тәэмин ителгән яңа формалары белән характерлана. Хәзерге вакытта эмиграция, сәүдә һәм мәдәни алмашулар телләрне өйрәнү һәм аларның үзара йогынтысын аңлау өчен шартлар тудыра.

Тел бәйләнешләрен анализлау төрки-татар һәм Кытай телләренең бер-берсеннән мәдәни, иҗтимагый һәм икътисади чынбарлыкны чагылдырган сүз һәм әйтелмәләрне алганлыгын күрсәтте. Мондый алынмалар лексиканы баетып кына калмый, халыклар арасындагы үзара аңлашуны да тирәнәйтә. Бу бәйләнешләр нәтиҗәсендә барлыкка килгән интернационализмнар һәм калькалар сөйләм практикасында ныгып, әдәби һәм массакүләм текстларда чагылыш таба.

Заманча технологияләр һәм массакүләм мәгълүмат чаралары тел алмашуын тизләтүдә һәм көчәйтүдә мөһим роль уйный. Интернет,

социаль челтәрләр һәм медиа яңа сүзләрнең һәм әйтелмәләрнең тиз таралуына ярдәм итә, шулай ук төрле мәдәният вәкилләре арасында актив аралашу һәм мәгълүмат алмашу өчен мәйданчыклар булдыруга ярдәм итә. Кытай фильмнары һәм музыкасы төрки-татар халыклары арасында аудитория таба, ә төрки мәдәният Кытайда популярлаша бара.

Йомгаклап әйткәндә, төрки-татар һәм Кытай халыклары арасындагы лингвистик бәйләнешләрне өйрәнү үзенчәлекле һәм әһәмиятле тарихи-мәдәни әһәмияткә ия булган фәнни тикшеренүләрнең нәтиҗәле юнәлеше булып тора. Бу бәйләнешләрнең закончалыкларын һәм үзенчәлекләрен ачыклау мәдәниятара хезмәттәшлек динамикасын яхшырак аңларга мөмкинлек бирә һәм шулай ук ике халыкның тел һәм мәдәни мирасын саклап калуга һәм үстерүгә ярдәм итә.

Тикшеренү эше ФПСП-2/24 темасы кысаларында башкарылды.

Әдәбият

1. 景恒生吗. 现代汉语语法 // Jǐnghéngshēng mǎ.Xxiàndài hànyǔ yǔfǎ. London: Routledge & Kegan Paul Archive. 2019. 425 p.
2. Зәкиев М.З. Татар халкы тарихы (этник тамырлары, оешуы һәм киләчәге). Казан, 2008. 347 б.
3. Реформаторский А.А. Введение в языковедение/Под ред. В.А. Виноградова. М.: Аспект Пресс, 1996. 536 с.
4. Галиуллина Г.Р. Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. Казан: ТӘһСИ, 2015. Т. I. 352 б.
5. Гумилев Л.Н. «Древние тюрки». М.: Наука, 1935. 504 с.
6. Дыбо А.В. Лингвистичекские контакты ранних тюрков: Лексический фонд: пратюркский период. М.: Наука, 2006. 817 с.
7. Новгородский В.И. Китайские элементы в уйгурском языке. М.: Наука, 1951. 186 с.
8. Рахимов Т.Р. Китайские элементы в современном уйгурском языке. М.: Наука, 1970. 349 с.
9. Халимов Р. «Изначально имя «татар» носили племена, жившие на севере от Великой китайской стены…» [Электронный сайт]. URL: https://m.realnoevremya.ru/articles/66760-rafael-hakimov-o-kitae-v-tatarskoy istorii (дата обращения: 22.08.2024).
10. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О.Н. Трубачева). М.: Прогресс, 1987. 832 с.
11. Юсупова Ә.Ш., Нәбиуллина Г.Ә., Мөгътәсимова Г.Р., Денмөхәммәтова Э.Н., Фәтхуллова К.С., Җәүһәрова Ф.Х., Батталова А.Д. Кытайда яшәүче татарлар. Казан: Казан университеты нәшрияты, 2014. 383 б.
12. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. II том (М–Я). Этимологический словарь татарского языка: в двух томах. II том (М–Я). Казан: Мәгариф-Вакыт, 2015. 357 б.
13. Бюро китайских переводов С.К. Терентьева. [Электронный ресурс]. URL: http://chinese-russian.com (дата обращения: 27.08.2024).
14. Ван Чжицзы Лексико-семантическое поле «национальная кухня» в процессе обучения русскому языку иностранных учащихся // Язык, культура, менталитет: проблемы изучения в иностранной аудитории: материалы Международной научно-практической конференции 10-12 апреля 2003 года. СпБ: СПБУ, 2004. С. 20-22.
15. Ван Хэйянь. Русский перевод названий китайских блюд в аспекте транскультурной коммуникации // Вестник Калмыцкого университета, 2018. № 38 (2). С. 88-94.
16. 吴伟雄.好易学英汉笔译// Hǎo yì xué yīng hànbǐ yì. 广州:广东世界图书 出版公司, 2000. 342 页.
17. Чжан Мянь. Лингвокультурологические характеристики китайской национальной кухни // Успехи современной науки и образования. 2017. Т. 3. № 1. С. 122-124.
18. Москалева С. А. Особенности перевода названий китайских блюд // Восток и Запад глазами молодых ученых. Томск: Изд-во Томского университета, 2013. С. 285–290.
19. Yang X. Study on traslation of chinese food dishes // Open journal of modern linguistics. 2017. Vol. 7. № 1. P. 1-7.
20. Семенас А. Л. Лексикология современного китайского языка. М.: Наука, 1992. 279 с.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ ТЮРКО-ТАТАРСКОГО И КИТАЙСКОГО НАРОДОВ

Алиса Фаизовна Мухаметшина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
alisafaizovna99@mail.ru.

Раушания Сагдатзяновна Нурмухаметова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
rsagadat@yandex.ru.

Связь между тюрко-татарским и китайским народами имеет многовековую историю – начиная с древнейших времен, когда Великий Шелковый путь связывал Запад и Восток, создавая условия для обмена товарами, идеями, культурными ценностями, которые продолжаются и по сей день. Отношения тюрков и народа Китая включают в себя как единство, так и различные противоречия. Исторические, культурные, социальные и языковые аспекты взаимодействия этих двух этнических групп составляют многогранный объект исследования. Эти поиски позволяют понять, как эти народы веками обменивались культурными ценностями, торговали и взаимодействовали. Современные лингвистические коммуникации изучаются в контексте процессов глобализации и миграции. Роль информационных технологий и социальных сетей в сохранении и развитии языковых контактов приобретает в наши дни все большее значение. В социально-экономическом аспекте рассматривается влияние языковых контактов на торгово-экономические отношения. Знание языка и культурных особенностей может как способствовать, так и препятствовать развитию деловых отношений и сотрудничества между тюрко-татарским и китайским народами. Таким образом, предлагаемая статья отражает часть истории культурного обмена и лингвистической коммуникации между тюрко-татарским и китайским народами. Глубокое понимание и изучение этих процессов показывает, что они важны не только для сохранения историко-культурного наследия, но и для дальнейшего развития форм сотрудничества и укрепления дружбы между народами. Предлагаемая статья отражает часть истории взаимообогащения культурным обменом и языковым общением между тюрко-татарским и китайским народами

Ключевые слова: тюркские языки, татарский язык, китайский язык, история, лингвистические связи, лексика

Исследование выполнено в рамках темы ФПСП-2/24.